ХТО ВИ, КНЯГИНЕ?

Парадоксальна, але правдива історія про те, як велика княгиня перехитрила чекістів

Урядовці цієї установи набачилися і начулися стільки, що ніякими приладами не виміряти. Коли у Бердичів вступали вояки Центральної Ради, кайзерівські солдати, січові стрільці, війська Добровольчої армії Денікіна, польські легіонери, або ж коли округу затопила дончаки Будьонного, вони покидали свої кабінети. Відступали, притишувалися або переховувалися, спасаючись від полювання на "жидо-комісарів", "комуняк" і чекістів.

Спадали ці хвилі, поверталися червоні – поверталися й вони. І знову бралися за свою справу: ловили, допитували, розстрілювали. Батьків-отаманів, од яких за версту несло димом багать, самосадом і самогонним перегаром. Гайдамаків з задубілими від сонця, морозу й вітрів обличчями, з кулачищами-кувалдами. Затятих агентів Директорії і членів підпільних національних комітетів. Зухвалих золотопогонників. Гонористих пілсудчиків і буйних анархістів. А ще – равинів і ксьондзів. Попів і монахів. Учителів, інженерів та багато іншого люду. Наводили, коротше, твердий революційний порядок. Їх, чекістів, проклинали і боялися. Вони вперто, настирно, послідовно, наражаючись на кулі й леза ножів, плели міцне павутиння, запускаючи його вглиб і вшир, куди попадала й крупна і дрібна здобич. І продовжували своє: допитували, запроторювали до кам'яниць, розстрілювали. Не було тоді страшнішої установи, ніж ЧК.

Відгриміла громадянська війна. Червона Армія "розгромила отаманів, розігнала воєвод". Кого з ворогів внутрішніх розстріляли, хто сам прийшов з повинною, хто заліг на глибоке дно. Мирне життя пішло. ЧК заступило Державне політичне управління (ДПУ). Його функції дещо змінилися. Але працівники пильності і традицій не втрачали. Репресивний конвеєр працював безперервно, без збоїв.

…Десь у жовтні 1928 року до кабінету слідчого секретно-оперативного відділку Бердичівського окружного відділу ДПУ ввели чергову пацієнтку. Глянув на неї пильно. Здивувався. Невисока жінка з густо всипаним сивиною волоссям. Зодягнута без шику, але у чистенький, дбайливо підібраний одяг. Ловкенька, хоч немолода вже. Прямо таки мишка-норушка.

Чисто випадковою зустріч не назвеш. Ще рік тому жінка попала у поле інтересів чекістів. До пори, до часу збирали агентурні повідомлення, аналізували їх. Тепер вирішили: пора!

Слідчий запросив гостю сідати. Та, гідно уклонивши голову, опустилася на стілець, дбайливо поправила одяг і невимушено почала розглядатись навкіл. Чекіст, не поспішаючи, піднявся, дістав з сейфу течку. Розрахунок чисто психологічний: нехай заарештована краще втямить, куди попала і що її чекає. Сів, пильно глянув в очі візаві. Та лишилася спокійною, на погляд не відреагувала.

– Знаєте, чому заарештовані?

– Гадаю, що мені про це повідомлять.

– Ви всім тлумачите, що донька російського імператора Олександра III.

– Це так і є. Я дійсно гросприцеса, як воно – велика княгиня. Ксеня Олександрівна Романова. По чоловіку – Святополк-Мирська. Після одруження він теж став великим князем.

– Що ж занесло вас у таку глухомань?

– Розшукую своїх діток. Старшенького добрі люди допомогли переправити за кордон. Там він непогано прилаштувався. А ось меншенькі десь пропали, коли ми виїжджали з мамою з Києва. Упродовж багатьох років намагаюся знайти їх сліди на Україні.

У це слідчий міг ще повірити. За роки революції, громадянської війни сам бачив, скільки вкритих коростою, вошами й лахміттям безбатченків терлося на станціях, вешталось по базарах, чіплялося до перехожих на вулицях. Спробуй відрізни, хто з них князівський нащадок, а хто – босяцький син. Чекістам довелося добряче попрацювати, щоб якось покінчити з безпритульністю.

– Так, так. А що ви робили у Погребищах?

– Бачите, я стільки разів, ризикуючи життям, переходила кордони в роки війни, стільки зазнала пригод, що вирішила тимчасово затриматися в одному місці. Відпочити, набратися сил. У Погребищах мене привітно зустріли, добре до мене ставляться.

– Але ж вам не сиділося на одному місці.

– Вірно. За своїм походженням і вихованням, я не вмію ні доїти корів, ні сапати, ні ткати. Не привчена. А іноземні мови, етикет, ще багато іншого, до котрого повинно привчатись дитя благородних батьків, знаю. Тому зв'язувалась з багатими родинами Погребищ і навколишніх сіл, щоб навчати їхніх хлопчиків та дівчаток грамоті, культурному поводженню.

Прийняв слідчий і цей аргумент до уваги. Ще донедавна немало люду вештало по українських селах. Заради куска хліба мало не за безцінь міняли останнє барахло, йшли у найми, батракували. Інші вдавалися до чаклунства, пророцтв, а то й просто тягли що погано лежало. Ясно, що ця жінка не могла і не посміла б нічого такого кримінального скоїти. Що ж, побережемо підступні запитання на останок...

– Давайте заповнимо анкету. Почнемо; по-порядку. Отже, прізвище, ім'я, по-батькові. І так далі. Я питаю, ви відповідаєте усе без утайки. Інакше будете нести сувору відповідальність перед законом.

– Згодна...

Ось що записано в "Анкеті затриманого", котра підшита у кримінальній справі № 3542-ФП, що зберігається у Державному архіві СБУ.

Святополк-Мирська-Романова. 1872 р. народження. Місце народження – Бреславль (Німеччина). Колишня дворянка, нині – безробітна. Німкеня. Без підданства. Вища освіта.

– Значить. Діток розшукували, – задумливо прокоментував слідчий Поліщук. Наливаючись кров'ю, раптом рявкнув: "Ви кого збираєтесь дурити? Ми багато про вас знаємо. Ваш хазяїн Задерій Іван Матвійович – член "Союза русского народа". Видаючи себе за сестру Миколи II, ви поширювали чутки, буцім ваш брат з сім'єю, завдячуючи щасливому випадку, врятувався. Нині проживають за кордоном, хоч і спіткало Романових велике горе: помер царевич Олексій. Та вже давно у Сибіру їх кістки згнили.

У цій течці листи, які ви нібито одержали від певних осіб. Їх зміст переповідаєте людям. Фактично ведете серед селян контрреволюційну пропаганду монархічного характеру. Обливаєте брудом Радянську владу, нашіптуєте, що незабаром після інтервенції іноземних держав повалять існуючу владу на Україні і вона стане самостійною. Та за цю ворожу балаканину вас розстріляти мало! Мовчати, коли я говорю!

Російська царівна, а німкеня, в Німеччині народилася. Та це просто нісенітниця, шизофренічне марення! Ви така ж донька російського імператора, як я син китайського богдихана. Але ми зуміємо вибити з вас правду. А поки що я підписую постанову про утримання вас у в'язниці.

Підслідна знітилась, зблідла, Поліщук натиснув кнопку:

– Виведіть заарештовану!

Механізм розслідування запустили в роботу. Викликали й допитували свідків. Вчитувалися в агентурні повідомлення. Не полишали у спокої підслідну. Версії про цісарське походження вона трималася кільканадцять допитів. Не відомо, до яких методів дізнання вдавався слідчий, оскільки на той час універсальний "детектор брехні" ще не було винайдено. Швидше всього – традиційних. І таки почув щось новеньке. Невідома громадянка зізналася, що вона не велика княгиня, а німецька графиня Ференталь фон-Группенберг. Побралася з князем Святополк-Мирським. Овдовіла. Проживала до Першої світової війни у родовому маєтку з трьома дітками: Георгієм, Михайлом і Тетяною. Далі вона оповідала про залишені у Німеччині маєтності, коштовності і гроші, повторювала версії про переходи кордонів ворогуючих держав, про пошуки розкиданих по білому світу дітей.

Слідчий видався з твердокам'яних. Копав і копав. І таки добився свого. Підслідна заявила, що не Романова вона, і не Святополк-Мирська, і не графиня Группенберг, а Чарноцька Федора Германівна. Народилася в сім'ї пруського дворянина. У 18 років вийшла заміж за російського офіцера 27-го Вітебського піхотного полку. Чоловік загинув під час революції 1905-го року.

З початком Першої світової війни з сином Михайлом та донькою Тетяною виїхала до Києва, де мешкала до 1921 року. В революцію та громадянську війну загубила діток. В пошуках їх пішла у мандри. Ніяких вояжів за кордон, про які оповідала раніше, не робила, ніяких маєтностей не мала.

Через 4 місяці, а саме – 18 лютого 1929 року, слідство сформулювало висновок по справі № 178 про звинувачення Чарноцької Федори Германівни,

вона ж Святополк-Мирська-Романова Ксенія Олександрівна, у вчиненні злочинів, передбачених ст.ст. 7 та 54 п. 10 Кримінального кодексу УСРР. Слід зауважити, що на ті часи, поряд з незаконними "двійками", "трійками", "особливими нарадами" діяли, хоч і рудиментарні, органи третьої влади. Документи надіслали окружному прокурору для ознайомлення і санкції на порушення в суді кримінальної справи.

Судочинство в Бердичеві велося двома мовами. Документи слідства у кримінально-політичних справах продукувалися російською, прокурорські розслідування та судове діловодство – українською. Ймовірно, дослідників особливостей стилю офіційних юридичних документів 30-х років зацікавлять витяги з деяких із них.

26 лютого 1929 р. округовий прокурор Бердичівщини під грифом "д.негайно" направив до місцевого дому попереднього ув'язнення (ДОПР) супліку такого змісту: "Надсилаючи при цьому копію моєї постанови у справі Ч. 9. – 1159, пропоную:

1. Негайно вручити таку звинуваченій в зазначеній справі Чарноцькій Федорі, вона ж Святополк-Мирська, що мешкає в Бердичівському ДОПРі під розписку і пояснити їй, що постановою ст. помічника окружного прокурора з 23.чч.1929 р. згаданому вище винувальному висновкові в порядку п. 3, арт. 223 КПК УСРР надано силу винувального акту й справу надіслано до Бердичівського окрсуду.

2. Пояснити, що вона має право жадати від зазначеного суду, аби останній допустив оборонця або призначив такого, коли звинувачена собі за власною згодою не обрала, а також може вимагати, аби суд заповнив список свідків чи експертів, або зажадати інших доказів, про що звинувачуваній належить звернутись безпосередньо до суду.

3. Розписку про вручення винувального висновку та пояснення наведеного вище негайно надіслати до окружного суду Бердичівщини".

У кримінальній справі містяться як копія подання до суду, так і розписка ув'язненої про ознайомлення з документами.

Далі цитую наступний документ (орфографію й стилістику знову ж таки збережено. – *Авт.*).

"Іменем Української Соціалістичної Радянської республіки 1929 року травня 22 дня Бердичівський округовий суд по кримінальному відділу у складі голови, народних засідателів, при секретареві і при участі прокурора та захисника (йде перелік прізвищ. – *Авт.*), розглянувши у відкритому судовому засіданні справу по звинуваченню гром-ки Чарноцької Федори Германівни, вона ж Святополк-Мирська-Романова Ксенія Олександрівна, 58 років, без постійного роду занять, удову, письменну, не члена будь-якої партії чи організації, не судиму... приговорив Чарноцьку, вона ж Святополк-Мирська-Романова, віддалити за межі Бердичівщини з обов'язковим поселенням в Старобільській окрузі терміном 5 років. Термін віддалення рахувати з 28.10.1928 року".

Вирок, як на ті часи, досить гуманний: не до Сибіру чи Середньої Азії, а заслання тут-таки, на Україні. Впадає у вічі й інше: суд фактично узаконив тріаду псевдонімів невідомої – Романова-Святополк-Мирська-Чарноцька. Справжнє прізвище так і не було розсекречене. Місцеві чекісти побурчали, побурчали, але змирилися з перебуванням нової підопічної. Як би ж то вони знали...

Не встигла ще віддалена, як кажуть, пустити корені на новому місці, як у працівників Старобільського ДПУ почалися головні болі. Уповноважений окружного відділу Бобро вже 2 лютого 1930 р. завізував у свого керівництва постанову про віддання під варту Святополк-Мирської, котра проживала під наглядом в с. Чмерівка на квартирі Калашникова Івана Івановича. Сутність мотивації: зв'язки з реакційним духовенством, розповсюдження антирадянщини. Усе це підводилося під ст. 54/10.

Під час обшуку чекісти розжились кількома листами, адресами, талонами грошових переказів та 4-ма фотокартками.

Знову задіяли процедуру викликів свідків, допитів підслідної. Тепер вона трималася іншої версії. Твердила, що народилася у сім'ї графів. Має вищу освіту. По закінченню інституту в Берліні вийшла заміж за генерала російської армії князя Святополк-Мирського-Романова Олександра Михайловича (у Бердичеві "законна дружина" звала його Іваном Івановичем). До 1914 року сім'єю проживали у Петербурзі, але у 1915 р. вона з дітьми перебралася до Німеччини (і це – під час війни!). Після закінчення радянсько-польської війни, поховавши чоловіка, дісталася Києва. Діти залишилися за кордоном. Згорьована матуся назвала їх: сини Андрій та Федір, дочка Ірина. У Бердичеві, правда, діти проходили під іншими іменами: Георгій, Михайло і Тетяна.

На підступні запитання слідчого давала простодушні відповіді. Політикою не займалася. Мешкала в одній кімнатці (так дешевше!) з неписьменною монашкою Марією Литвиновою. В'язали вовняні панчохи, продавали.. З того й жили. Звідкіль корінці грошових переказів? О, то дуже просто. Рукоділлям не прохарчуєшся і не зодягнешся. Писала у різні благодійницькі організації чи окремим особам. Перепадало по десятці, частіше – по 4-5 карбованців. Могла б обійтися без цих крихт, якби не роздала селянам ще на Бердичівщині тисячу доларів, котрі надіслав їй з Японії син Андрій. У розмовах зі слідчим громадянка натякнула, що маєтності під час революції втратила, зате в закордонних банках має чималі суми.

Слідчий довго бився, з ким із служителів релігійних культів стрічалась, про що велися розмови. Підслідна виявилася на диво безпам'ятною: ні прізвищ, ні адрес не знала. Так, в однієї знайомої бачилася з архієреєм Іосафом, але про що запитував – начисто вилетіло з голови.

Зрештою, терпець у слідчого увірвався. Він упросив начальство порушити перед Особливою нарадою при колегії ДПУ УСРР клопотання про

визнання його підслідчої соціально небезпечним елементом і заслати її у концтабори терміном на 5 років. Написали, підписали, але отримали облизня – виписку з протоколу засідання наради 38/368 від 3 березня 1930 року: ...Святополк-Мирську-Романову Ксенію Олександрівну з-під варти звільнити. Кримінальну справу на неї припинити" (Третє прізвище – Чарноцька Федора Германівна випущено).

І знову одинока жінка зажила в Старобільській окрузі. Тихо і мирно. Під наглядом, зрозуміло. Цим могло б усе й скінчитися. Та ось у Старобільському відділі ДПУ Святополк-Мирська-Романова (будемо її так величати, йдучи за юридичними інстанціями) зробила важливе повідомлення: хоч у Німеччині вона маєтностей позбулася, зате в Берлінському рейхсбанку на її поточному рахунку лежить 185 тисяч рейхсмарок, заповіданих тіткою. А рідний дядько залишив їй у Чикагському банку 300 тисяч доларів. При собі оригіналів документів не має, вони зберігаються у старого друга сім'ї генерала у відставці фон Бюллова, який проживає у Берліні. Вона готова віддати ці гроші владі за умови, що буде забезпечено її старість.

У старобільських законників чуби змокріли. Негайно сповістили вище столичне начальство. В ДПУ УСРР теж вельми зацікавилися. Підготували відповідні документи й передали у так зване "Кредитбюро", котре займалося подібними операціями за кордоном. Саму ж Святополк-Мирську-Романову, за домовленістю з Москвою, одвезли у Ленінград – для телеграфної розмови з фон Бюлловим.

Як і слід було чекати, нічого не вийшло. Одначе, ленінградські чекісти виявилися кмітливішими, ніж їх українські колеги. Вони не полінувалися запросити визнаного знавця своєї справи, професора колишнього Археологічного інституту по кафедрі генеалогії й геральдики Лукомського для зустрічі й бесіди з заїжджою гостею. У присутності слідчого шанований вчений поставив їй кілька запитань. Стало все зрозумілим. Безтрепетною рукою, чітко, виразно й логічно склав і підписав акт експертизи. Документ датований 20 травня 1932 року.

На думку вченого, мнима велика княгиня Ксенія Олександрівна близьких стосунків з Святополк-Мирськими не підтримувала, тим паче – не вступала в шлюб. Що ж стосується самих Святополк-Мирських, то в їх роду не було Іванів Івановичів або Олександрів Михайловичів. У 1904-1905 роках міністром внутрішніх справ був князь Петро Дмитрович, але громадянка Н. нічого про його зовнішність, звички розповісти не змогла, а опису й девіза родового герба Святополк-Мирських не знала.

Прискіпливий знавець геральдики не полінувався ознайомитися з потрібними документами про родоводи німецької еліти. Він довів, що у Німеччині графи Группенберги не водилися. Під такими прізвищами в Сілезії проживало кілька дворянських родин. До речі, поцікавився він, який графологічний девіз зображено на гербах Группенбергів? "Білка в колесі!". "Ні, рука, що тримає три трилисники".

Професор розібрався і з дітьми Ксенії Олександрівни. Їх імена в останньому варіанті свідчень співпадали. А ось роки народження… Бог дійсно дав великій княгині діток, тільки не за тим порядком: Ірина (1895 р.), Андрій (1897 р.), Федір (1898 р.).

Професор, виклавши невідповідності тверджень підслідної з реальними фактами, зробив деякі висновки. Правда, обмовившись, що у його функції не входить давати категоричні визначення, він припустив, що у даному випадку йдеться або про самозванство, або якісь особливі наміри, пов'язані з психічним розладом. Але в даному випадку останнє слово повинні сказати лікарі.

Без малого два місяці в чекістських органах роздумували і формулювали висновки. Скінчилося тим, що 17 липня 1932 р. підопічну направили для обстеження до психіатричної лікарні. Десь через півтора місяці кваліфікована медична комісія подала свій висновок.

Ленінградські фахівці засвідчили, що колишня княгиня Святополк-Мирська має ознаки артеріосклерозу серцевого апарату та судин мозку, ослаблення пам'яті, схильність до ейфорії, підвищеного емоційного збудження й зниження критичного ставлення до себе й оточуючих при збереженні ознак ясної пам'яті, відсутності галюцинацій і марення.

Далі йде остаточний діагноз: початкова стадія захворювання центральної нервової системи з деякими порушеннями психічної діяльності, що не сягають ступеня психозу. Таке у похилому віці – закономірність. Вимагаються постійні медичні спостереження, але тримати пацієнтку в стаціонарі недоцільно.

З тим громадянку відправили назад до Старобільська. До 1945 року, як це видно з кримінальної справи Святополк-Мирської, каральні органи нею пильно не цікавилися. Але ось "довідка" на посельницю м. Старобільська Романову-Святополк-Мирську Ксенію Олександрівну, 1872 р. народження (73-х років), яка іменує себе дочкою імператора Олександра III і сестрою останнього російського імператора Миколи II". Підписав її у травні 1945 року начальник відділу "А" НКДБ СРСР комісар держбезпеки Герцовський. Кому вона адресована – невідомо. Окрім грифу "Совершенно секретно", будь-які обов'язкові шифри діловодства відсутні, позначено лише: копія. Зробимо перефразу написаного.

У досить об'ємному документі чітко, точно переповідається одіссея Святополк-Мирської. Вже відомі факти повторювати не варто.

Німецько-фашистська окупація Луганщини викликала у Святополк-Мирської новий спалах енергії. Добре володіючи німецькою мовою, вона, вочевидь, видала себе за чистокровну арійку і протоптала стежку у місцеве гестапо. Та запроданкою не стала. Навпаки, користуючись деякою прихильністю окупантів, намагалася, як могла, допомогти місцевим жителям. Писала по-німецьки клопотання про увільнення від несправедливих покарань, насильницького вивезення молодих людей до Німеччини. Гестапо в окремих

випадках задовольняло її настійні прохання, випускало людей на волю.

Серед населення народжувались і поширювались чутки про милосердність і заступництво великої княгині Романової. Кращими агітаторами виступали ті, кому вдалося уникнути поневірянь, та їх родичі. З довідки відділу "А" дізнаємося, що з жовтня 1942 року вона працювала – зайнялася рукоділлям. З домівки майже не виходила.

І все ж у квітні 1945 року оперативний працівник обласного управління УКДБ УРСР Карін завітав до Ксенії Олександрівни (будемо так її величати). Видаючи себе за військовика-фронтовика, він повідомив господині, що начувся про її благородство і благодійність під час окупації, тепер хоче дізнатись про все це з її вуст.

У службовій записці про зустріч Карін сповіщав, що його співрозмовниця категорично стверджувала, що ніяка не Святополк-Мирська, а велика княгиня Ксенія Олександрівна. Чоловіку, великому князю Олександру Михайловичу, вдалося ще до 1917 р. виїхати за кордон. Вона мала емігрувати пізніше, але вийшла заборона на виїзди туди осіб імператорського дому. Довелося вступити у фіктивний шлюб з князем Святополк-Мирським Володимиром Олександровичем і завдяки цьому утекти до Парижа. У пошуках сина нелегально прибула на Україну у 1928 році.

Записці одразу дали хід. Стару жінку сфотографували, вилучили кілька її фото, зроблених до 1917 року. Взяли власноручно написані листи і якусь дещицю. Все це надіслали на експертизу в центральні спеціалізовані установи, інститути й музеї. Висококваліфіковані графологи, історики, криміналісти, геральдисти прискіпливо звірили написані рукою колишньої справжньої сестри Миколи II листи, що зберігаються в архівах, з почерком її "копії", дослідили ідентичність фотографій, дати проживання обох під час революції й громадянської війни. Нічого спільного, схожого не виявили. Самозванство. Та стареньку полишили спокійно доживати свого віку.

Оце і вся історія. Та щось у ній не договорено, не дописано.

Розбурханий буревій ламає, трощить, вивертає з корінням столітні велети, нищить підлісок. Все живе реве, виє, нерідко гине. А сіренька мишка забереться у нірку. Дивишся, й пересиділа негоду.

Соціально-політичний смерч, піднятий Сталіним і його однодумцями, нищив усіх підряд: і членів уряду, і маршалів, і командирів виробництва, інтелігенцію, селян, робітників.

А ця, немолода вже, жінка, позбавлена роду-племені, батьківщини, соціальної опори, ця сіренька мишка-норушка запросто бавилася з страхітливою червоною кішкою. І – вціліла, вижила.

Не станемо робити з неї героїню. Але й картати чи осуджувати не будемо. Вірно ж бо речено мудрими: "Не судіть, щоб і вас не судили. Бо яким судом судите, таким будете судимі, і якою міркою міряєте, такою і вам будуть міряти".

Володимир ТВАРИНСЬКИЙ